

Religio: Klasikten Postmodern Döneme Din Bilimlerinde Dinin Kökeni, İşlevi ve Anlamı Sorunu

Duygu Mete^{1*+}

¹Felsefe ve Din Bilimleri, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan, Türkiye

*Sorumlu Yazar ve +Sunucu: duygumete24@gmail.com

Sunum/Bildiri Türü: Sözlü/ Tam Metin

Özet- Klasik dönem Din Bilimlerinde Edward B. Tylor ile başlayan ve onun evrimci çizgisinde devam eden antropologların -söz gelişi Robert R. Marett, George Frazer- endişe, bağlılık, korku, yoksunluk gibi beşeri terimlerle dini tanımlarının aynı zamanda din bilimlerinin gelişmesinde yapıcı etnolojik katkılar sunduğu açıktır. Bunun yanında bu bilim adamlarının kendi dönemlerinin ruhuna uygun olarak insanın biyolojik ve sosyo-kültürel kökenini sorgulayan evrimci pozitivizme bağlı kaldıkları ve bu doğrultuda “*insanlığın din olgusunu*” anlamlandırmaya çabaladıkları görülmektedir.

Modern dönem Din Bilimleri interdisipliner bir yaklaşımla din çalışmalarında kabile dinlerinden büyük dünya dinlerine yönelmekle dinin tarihsel kaynağı veya kökeninden ziyade çoklu fenomen değerlerini öne çıkaran bir yöntem benimsemiştir. Bu doğrultuda bilim adamları dinin felsefi, psikolojik, sosyolojik ve fenomenolojik değerini sembolik ve işlevsel açıdan incelemeye tabi tutmuştur. Çok alanlı Modern Din Bilimlerinin son tahlilde dinin doğasını anlamak maksadıyla *dinlerin çoklu “dinler arası ve kültürlerarası karakterine”* önem verdikleri söylenebilir.

Bireysel egoist dindarın kişisel inancını esas alan ve tüm dini kurumları inkar ve reddeden postmodernizmin gündemini belirlediği günümüzdeki Din Bilimleri tartışmaları ise zamanın ruhuna bağlı olarak daha çok “bireysel dini anlamlara” ve dinin bilişsel ve analitik değerlerini ortaya koyma odaklı olmuştur. Bu yönelimi dolayısıyla postmodern din biliminin teolojiden arındırılmış seküler ve beşeri bir olgu olarak gördüğü dinin daha ziyade “*dindardaki değerini*” anlamaya çalıştığı dikkat çekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Din Bilimlerinin çıkışından günümüze kadar din olgusuna beşerin verdiği reaksiyonları analitik yaklaşımla “köken, işlev, tanım ve anlam” bağlamında ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Kültürlerarası İlişkiler, Modernizm, Postmodernizm, Analitik Yaklaşım

Religio: The Origin, Function and Meaning of Religion From Classical to Postmodern Study of Religion

Abstract- It is clear that the anthropologists launched by Edward B. Tylor in the classical religionswissenschaft period, having continued on the evolutionary line - for instance those of Robert R. Marett, George Frazer - with terms such as anxiety, devotion, fear, deprivation, definitions for the *religio* also provided constructive ethnological contributions to the development of religious studies. In addition, it is seen that these scientists adhered to the

evolutionary positivism questioning the biological and socio-cultural origins of human beings in accordance with the spirit of their own periods as well as they tried to make sense of the phenomenon of religion within the humanity.

As for the interdisciplinary approach of the modern religious sciences; the datum on religion has adopted a method that emphasizes on multiple phenomena values rather than the historical source or the matter of the origin for religion by shifting from tribal religions to major world religions. In this respect, scientists have examined the philosophical, psychological, sociological and phenomenological dimensions of religion in terms of symbolic and functional aspects. It can be said that multidisciplinary character of Modern study of religion attributes importance to the composite of “interreligious and intercultural characters of religions” in order to understand the nature of *religio*.

Based on the personal belief of the individual egoist religious and the refuses and rejects of all religious institutions, Postmodernism has determined the agenda of contemporary religious discussions by depending on the spirit of time rather “individual religious meanings” and focus on revealing the cognitive and analytical values of *religio*. Because of this orientation, postmodern studies on tries to understand the “in value of *religio*, which regards as a secular and human phenomenon.

The aim of this study is to examine the reactions of human beings to the phenomenon of *religio* from the beginning of Religious studies to the present day in the contexts of “origin, function, definition and meaning using analytical approach.

Keywords: *Religion, Intercultural Relations, Modernism, Postmodernism, Analytic Approach*

Giriş: Klasik Dönem Din Bilimlerinde Dinin Kökeni Sorunu veya İnsanlığın Din Olgusu

İnsanlık tarihi açısından bakıldığında din teriminin her dönemde tanımlanması zor ve problemlili bir kavram olduğu görülmektedir. Tanımlamaya yönelik ortaya çıkan zorluklarda dine farklı bakış açılarıyla yaklaşılmasının etkisi kabul edilmekle birlikte katılımcıları açısından da özü itibariyle karmaşık bir yapıya sahip olan din kavramı, aynı anda hem sıradan ve olağanüstü, hem rahatlatıcı ve korkutucu, hem açık ve gizemli bir karakterde düşünülmektedir.²

Din Bilimleri açısından din olgusu, insan davranışlarının temelini oluşturma ve onlara yön vermenin yanında insan hayatındaki günlük pratiklerin belirli bir düzende gitmesi açısından da önemli bir etkiye sahiptir. Dini inanç ve pratiklerin günlük hayattaki problemlerle başa çıkma, endişe giderme, hayata adaptasyon sağlama gibi pek çok fonksiyona sahip olması ve her toplumda dini bir inanca rastlanılması insanı ve onun inancını en temel fenomen olarak ele alan Din Bilimcileri için ilgi çekici bir mesele olmuştur. Bu doğrultuda dinin kökenine yönelik ilk antropolojik çalışmaların kabile dinlerinin inanç ve uygulamalarına yönelerek bunların mukayeseli analizlerini yapan ve öneriler sunan Max Müller (ö. 1900), Edward B. Taylor (ö. 1917) ve James G. Frazer (ö. 1941)’in çalışmaları ile başladığı görülmektedir. Bu çalışmada da dinin kökenine ve dini tanımlamaya yönelik teoriler sözü edilen Din Bilimcilerinden başlanılarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda ele alınacak teorilerden ilki Din Bilimlerinin ve aynı zamanda Dinler Tarihi’nin kurucu bilim adamı olma ünvanını elinde bulunduran Alman asıllı bir filolog ve antropolog olan Friedrich Maximillian Müller’e aittir. Dine yönelik araştırmalarında Hint alt kıtası ve Veda metinlerine yönelen Müller için bu metinler Tanrısallığın, görünür alemin dışındaki bir alemin varlığını ifşa etmekle dinin ilk ve en ideal biçimini temsil etmektedir. Müller’e göre insanın Tanrısala olana ilişkin bir inanca sahip olması tüm insanlık için ortak ve evrensel bir olgudur. Buna göre her türlü sınıra ötesine geçen insan zihni ötelede bir şeyin var olduğunu herhangi bir yardıma ihtiyaç duymaksızın kabul edecek donanıma sahip yapıdadır. Dolayısıyla Müller’e göre din olgusunun kökeninin ilk etapta insanın kendi içinde, zihninde bulunduğu söylenebilir.³

Buna ilave olarak Müller’e göre din duygunun oluşmasında tabiatın kuşatıcı ve hakimiyet kurucu rolüyle insanda oluşturduğu korku, hayranlık ve endişe duygularının önemli etkisi bulunmaktadır. Sonsuzun akıl ve duyu vasıtasıyla değil doğanın içinden direk algılanması ve tabiattaki güçlerin insanda uyandırdığı duyguların dinin kaynağı olduğuna dayalı bu görüş “natürizm” olarak tanımlanmaktadır.⁴

Natürizm teorisine göre ölümsüzlük arayışında olan insan, tabiattaki güçlerin etkilerinden korkmakta ve bu güçleri memnun etmek için birtakım davranışlar geliştirmektedir. Zamanla bu güçler hakkında düşünmeye başlayan insan, soyut düşünceye yerleştirdiği birtakım somut imgelerle onları kişileştirme yoluna gitmiştir. Müller’in bu görüşe

² Michael Lambek, “What is ‘Religion’ for Anthropology? And What Has Anthropology Brought to Religion?”, Ed. Janice Boddy, Michael Lambek, *A Companion to the Anthropology of Religion*, Wiley Blackwell Publishing, United States of America 2013, s. 3-4.

³ Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 152-53.

⁴ Jacques Waardenburg, *Classical Approaches to The Study of Religion*, Mouton the Hague Publishing, Paris 1973, s. 85.

sahip olmasında Hint kutsal metinlerinde tabiat güçlerinin İlah isimlerini temsil etmesinin etkili olduğu da düşünülmektedir.⁵ Bu doğrultuda dini psikolojik bir beşer tepkisi bağlamında açıklayan Müller'e göre din olgusunu geliştiren insan için ilahi varlık kendi içinde ve aynı zamanda tabiat içinde saklıdır.⁶ Yine Müller'e göre farklı gelişim düzeylerine sahip olmakla birlikte her din, asıl kaynak açısından aynı tohumdan gelmektedir.⁷ Birey açısından bakıldığında ise kişinin dini kendisinden tamamen ayrı olmayan, benzersiz, başka hiçbir şeyle karşılaştırılamayacak veya başka bir şeyle değiştirilemeyecek bir şeydir.⁸

Genel olarak antropolojinin özelde ise sosyal antropolojinin kurucusu sayılan İngiliz bilimci Tylor, kültürleri karşılaştırmalı incelemeye ve dine yönelik tanımlamaları ile antropoloji alanında önemli bir role sahiptir. İlk dönemlere ait insanlığın din anlayışına yoğunlaşan Tylor'a göre insan doğası temelde tek biçimli bir yapıya sahiptir. Dini inancın nasıl şekillendiği konusunda bireyselci ve zihinsel bir yaklaşıma sahip olan Tylor, zihinsel süreçlerin insanlığın tümünde var olduğunu savunmaktadır.⁹ Bu doğrultuda o, insanlığın psişik birliğinin bulunduğunu ve dini meydana getiren şeyin doğaüstü müdahaleler değil insan aklı olduğunu ileri sürmektedir. Bu doğrultuda o, insanlığın ürettiği dinin ilk formunu ruhsal varlıklara inanç/animizm olarak tanımlamıştır. Ona göre tüm dini geleneklerin özünde ruhlara ve manevi varlıklara inanca dayalı bu inanç sistemi bulunmaktadır.¹⁰

Tylor'un ileri sürdüğü bu teoriye göre ilkel insanların söz konusu inanca varmasında rüyalandaki figürlerle canlı ve ölü insan bedeni arasındaki farklılık üzerine düşünmeleri etkili olmuştur. Evrimci bir düşünceye sahip olan Tylor'a göre ruh kavramı gelişmeye devam din, ölümden sonraki hayatı içerecek şekilde gelişir ve sonunda gerçek ibadet ve ahlak sistemini ortaya koymaktadır.¹¹

Tylor'un dinin kökenine yönelik ortaya koyduğu bu anlayış sonraki dönem antropologları tarafından sorgulanmış yer yer eleştirilere maruz kalmıştır. Sözgelisi bu teoriyi kısmen kabul etmekte olan Tylor'un öğrencisi İngiliz etnolog Robert R. Marett (ö. 1943), animizm safhasından daha önce var olan ve kişiselleştirilmemiş bir doğaüstü güç düşüncesine dayanan din formunun (animatizm) olduğunu ileri sürmüştür. Bu teoriye göre bağımsız ruhlardan önce doğaya yayılan tek bir gücün varlığına inanma ilkel insanlar arasında oldukça yaygındı. Marett, bu gücü tanımlarken Melanezya yerlilerinin kullandığı "mana" kelimesini kullanmaktadır. Ona göre insanları bu fikre sevk eden şey ondaki doğaüstülük karşısında insanda uyanan huşu ile karışık korku, merak ve aşağı benlik duygusudur.¹²

Dinin kökenine yönelik teorilerde Tylor'un bir diğer öğrencisi İskoç asıllı antropolog Andrew Lang (ö. 1912)'a göre ise dinin kökeninde tüm toplumlarda rastlanan Yüce Tanrı fikri bulunmaktadır. Tanrı fikrini en erken beşeri düşünce olarak kabul eden Lang, bu düşüncenin herhangi bir ruh fikrinden evrilmediğini ancak ilkel zihnin geçirmiş olduğu safhalar dolayısıyla kendi içinde gelişimsel bir yapıya sahip olduğunu ve zamanla bozulduğunu ileri sürmektedir.¹³

Tylor'un evrimci görüşünden farklı olarak Andrew Lang'ın din teorisine yakın olan bir başka teori Avusturyalı antropolog Wilhelm Schmidt (ö. 1954)'e aittir. Schmidt'e göre insanlığın ilk dönemlerinden itibaren tek Tanrı fikri tüm toplumlarda mevcuttur. Aynı zamanda Katolik bir rahip olan Schmidt, her insanın içinde onu Tanrıya götüren bir etkenin bulunduğunu ve insanların Yüce Tanrı fikrini Tanrının onlara bahsettiği ilk vahye borçlu olduğunu savunmaktadır.¹⁴

Tylor gibi insanın içinde yaşadığı kültürü ve dine eğilimini evrimsel karakterde kabul eden İskoç asıllı antropolog Frazer'e göre din, insanın kendinden üstün olduğuna inanılan güçleri teskin etme ve onlara yaklaşma isteğinin bir ürünüdür. Müller ve Tylor gibi din olgusunun gelişimini insanın kendisi veya doğa üzerindeki

⁵ Max Müller, *Natural Religion-Part I*, Londra 1888, s. 123-129; Ali Coşkun, *Din Antropolojisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s. 38-39.

⁶ Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 39-44.

⁷ Max Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion*, New York 1910, s. 48; Müller, *Natural Religion-Part I*, s. 2.

⁸ Waardenburg, *Classical Approaches to The Study of Religion*, s. 88.

⁹ Stewart Guthrie, "Anthropological Theories of Religion", Ed. Michael Martin, *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, London 2006, s. 288.

¹⁰ Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 62-63.

¹¹ Randall Styers, "Classical Anthropological Theories of Religion", Ed. Richard King, *Religion Theory Critique -Classical and Contemporary Approaches and Methodologies-*, Columbia University Press, New York 2017, s. 317.

¹² Robert R. Marett, *The Threshold of Religion*, Methuen Publishing, London 1909, s.11-15.

¹³ Andrew Lang, *The Making of Religion*, AMS Press, New York 1909, s. 214-215.

¹⁴ Mustafa Alıcı, *Evrimci Politeizm Devrimci Monoteizm (Erken Kültürde Yüce Tanrı Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, s. 251-253.

deneyimlerine dayalı akli çıkarsamalardan kaynaklandığını kabul eden Frazer'ın da bu anlamda dine psikolojik ve tecrübi açıdan yaklaştığı söylenebilmektedir.¹⁵

İnsanın kültürel gelişimi hususunda Tylor'dan daha katı bir çizgiye sahip olan Frazer, insanın gelişimsel dönemlerini büyü, din ve bilim şeklinde sıralamaktadır. Ona göre insanlığın ilk dönemlerinde her yerde mevcut olan büyü sistemi ile insanlar çeşitli ritüeller ile düzenli ve mekanik bir düzene sahip olan doğanın işleyişini kontrol etmekteydiler. Ancak insanlar zamanla doğadaki nedensellik yasasını anlamakta güçlük çekmiş ve büyüsel pratikler de bunu çözmede yetersiz kalınca doğanın mekanik bir sistem değil de güçlü ilahi varlıkların kontrolü altında olduğu fikrine sahip olmaya başlamıştır. Böylece ilkel insan hayatında büyüsel ayınların yerini yeni dini pratikler almıştır. İnsanlık tarihinde kültürel evrim süreci ileriye doğru gittikçe Frazer'a göre insanın gelişimi dini inanç düzeyinde kalmamış dini dünyanın sınırları da belirgin hale gelmiştir. Nihayetinde insanın doğal düzenin işleyişi hakkında insan için tatmin edici olmayan dinin yerini bilim safhası almıştır. Buna göre bilim çağında insan, doğayı özel varlıkların tutku ve kaptisleriyle değil değişmez yasalarla işleyen daha sofistike bir yapı olarak görmekte ve sabırlı gözlem yoluyla nedensellik hakkında doğru sonuçlara ulaşılacağını kabul etmektedir.¹⁶

Önceki dönemlerde dinin kökenine yönelik psikolojik bakış açısından ziyade Fransız sosyolog Emile Durkheim (ö. 1917) dine sosyolojik açıdan yaptığı açıklamalar ile önemli bir yere sahip olmuştur.

Önceki bilim adamları gibi dini düşüncenin ilk ve en basit formunu ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalarda bulunan Durkheim, kendi teorisini ifade etmeden önce daha önceki teorilerin eksikliklerini ortaya çıkarmakla işe başlamaktadır. Müller, Tylor ve Frazer'ın teorilerini ele alan Durkheim'a göre din, ne Müller'in dediği gibi ani, tesadüfen bir anda ortaya çıkan bir şey ne de Tylor'un savunduğu gibi her şeye canlılık atfeden ilkel insanın zihniyle bağlantılı bir durumdur. Buna ilave olarak büyü ile din arasındaki farklılıkları izah eden Durkheim'a göre dini inanç, Tanrılara veya tinsel varlıklara inançtan daha fazla bir şeydir. Ayrıca önceki teorilerin erken dönem insanın dini anlayışını ifade etmede kapsamlı olmadığını savunan Durkheim, dini tanımlamada daha kuşatıcı bir kavram olan Kutsal kelimesini kullanmıştır. Ona göre dünya kutsal (varlıklar hiyerarşisinde en üstte yer alan) ve profan (din dışı olan) olmak üzere iki alana ayrılmakta ve bu ayrım tüm inanç sistemlerinde bulunmaktadır.¹⁷

Teorisini oluştururken ilk olarak Kutsal kavramını ele alan ve dini, Kutsal şeylere yönelik inanç ve pratikler bütünü olarak tanımlayan Durkheim'ın düşüncesinde ne insan ne de doğa bizatihi kutsal değildir. Onların da kutsallığını başka bir kaynaktan almaları gerekmektedir. Bu kaynak ona göre sembol, bir şeyin görünür maddi ifadesi olan totemden başka bir şey değildir. Klana ait olan ve totem olarak belirlenen şey çoğunlukla bir hayvan türü olmakta ve bu totemlerin çizildiği resimler insanlarda dini duygular uyandırmaktadır.¹⁸

Durkheim'a göre kutsal sayılan ve saygı gösterilen totemler bir taraftan Tanrı olarak düşünülen şeyin görünür biçimi diğer taraftan toplumdaki her bir klanın sembolüdür. Totemin hem Tanrı'yı hem de toplumu sembolize etmesi dolayısıyla Durkheim, bu iki şeyin aynı olduğu sonucuna varmakta ve dolayısıyla klanın Tanrısını da klanın kendisi olmaktadır. Durkheim'a göre bu Tanrısallaştırma Tanrı ile toplumun benzer özellikler taşıması ile irtibatlandırılabilir. Sözcüğü insan için Tanrı, kendinden üstün, hayatın düzeni için birtakım kurallar koyan ve bağımlılık hissedilen bir varlık olduğu gibi toplum da insanın kendisini ona ait hissederek bağımlılık hissi geliştirdiği ve en iyi olan her şeyi ondan aldığı ahlaki güç konumundadır.¹⁹ Bu doğrultuda toplum, hem gündelik hayat normlarının hem de kutsal olanın kaynağını teşkil etmektedir.

Bu şekilde dini hayatın en basit formu olarak totemizmi savunan Durkheim, ilk dini fikirlerin ortaya çıkmasında günlük hayatta tecrübe edilen korku, endişe gibi duyguların etkili olduğu görüşüne katılmamaktadır. Zira ona göre din, hayattaki sıkıntılı durumlara karşı bireysel bir cevap değil toplumun ulaşmak istediği en yüksek ideallerin somutlaşmış halidir.²⁰ Bununla birlikte Tanrılar teskin edilmeye çalışılan korkunç güçler değil koruyucu, insana güven duygusu veren bir özelliğe sahiptir. Ayrıca kendisine ibadet edilen bu güç, insandan çok uzakta değil insana çok yakın hatta kısmen de kendinde içkin olarak bulunmaktadır.²¹

Sonuç olarak Durkheim'a göre din, üyelerini bir araya getiren ve birliğe teşvik eden toplumsal bir grubun ürünüdür.²² Dolayısıyla din, bireysel olmaktan ziyade toplumsal bir meseledir ve Tanrı fikrinin yaratılması da

¹⁵ Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 170-172.

¹⁶ Styers, "Classical Anthropological Theories of Religion", s. 319-320.

¹⁷ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Eskiye Yayınları, Ankara 2011, s. 46-58.

¹⁸ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s. 124-178.

¹⁹ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s. 284-309.

²⁰ Bowie, "Anthropology of Religion", s. 5.

²¹ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s. 307.

²² Styers, "Classical Anthropological Theories of Religion", s. 323.

toplumsal bir kökene sahiptir. Zira ona göre insanın kendisinden ayrı ortak olarak sevebileceği ve onur duyacağı bir şey kalmayınca insan, insanlık için Tanrı olmuştur.²³

Dini düşüncenin oluşumuna yönelik bu dönemde zikredilmesi gereken önemli bir diğer isim ise psikanaliz kuramının kurucusu Sigmund Freud (ö. 1939)'dur. Ona göre dinin kökeninde toplumun ve kültürün ürettiği ilkel bir cinayet bulunmaktadır. Bu teoriye göre ilkelerde baba tarafından ergenliğe erişince kovulan erkek çocukların babayı öldürüp onun etini yerler ve işlerine sahip olurlar. Ancak daha sonra çocuklarda pişmanlığa ve üzüntüye sebep olan bu durum, babanın yüceltilmesine ve tapınmaya dönüşmüştür.²⁴ Dolayısıyla Freud'a göre Tanrı, insanların fiziki babayı yüceltmesinden başka bir şey değildir.²⁵

I. Modern Din Bilimlerinde Din: İşlevi, Tanımlama Sorunu ve Kültürlerarası İlişkiler

Genel olarak kelime itibarıyla "günümüze, çağa ait olan" anlamlarına gelen modern, "gelenek karşıtlığı ve yeniliği" ifade etmektedir. Moderniteyi besleyen akım olarak modernizm ise Aydınlanmanın etkisiyle hümanizm, sekülerizm ve demokrasi kavramlarını temel alan, insanı her şeyin üzerinde gören ve kurtuluşu dini geleneklerde değil bilimsel icatlarda arayan antropoloji merkezli bir hayat görüşüdür.²⁶

Tanımda da yer alan ve modern dönemin başlamasında etkili olan Aydınlanmanın ne olduğunu ve onun dine bakışını özetlemenin modernizmi anlamaya yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda Aydınlanma, on yedinci yüzyılın son çeyreğinden on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğine kadar bir buçuk asır boyunca İngiltere ve Kıta Avrupası'nda etkisini sürdürmüş entelektüel bir faaliyet ve toplumsal inşa süreci olarak tanımlanabilir. Alman aydınlanmasının önemli isimlerinden Immanuel Kant (ö. 1804)'ın tanımıyla "*insanın kendi suçu ile düştüğü ergin olmama durumundan kurtulmasını*" ifade eden Aydınlanma genel olarak akıl ve eleştiri ile özdeşleştirilen bir dönemdir. Bunun anlamı bir açıdan insanın artık dünyayı kendisinin inşa edebileceği ve bu noktada Tanrı'ya ihtiyaç duymaması olarak yorumlanabilir.²⁷

Bu noktada Aydınlanmanın oluşumunda etkili olan tarihsel ve fikri arka planı bilhassa Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bir anlamda Rönesans ve Reform sürecinde yaşanan entelektüel değişimin sonuçlarının hasat edildiği bir dönem olan Aydınlanmanın dine bakışı da bu hareketlerle bağlantılıdır. Dinin hayatın her alanına getirdiği baskı ve yozlaşmanın etkilerinin birçok alanda şikayet konusu olması dolayısıyla dinin ontolojik varlığı kısıtlanmaya çalışarak ileri sürülen yeni paradigmalarda din, yokluğa mahkum edilmeye çalışılmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken Aydınlanmanın eleştirdiği şeyin dinin bizatihi kendisi değil Hıristiyanlığın bilhassa Kilisenin uygulamalarına dayalı olarak ortaya çıkan durumudur. Nitekim deist düşünürlerin çoğunlukta olduğu bu dönem, vahye dayalı dinlerin ve kurumsal din anlayışlarının yerine "doğal din" algısının ya da rasyonel teolojinin ikame edilmeye çalışıldığı bir dönemdir.²⁸

Modernizm genel olarak basit ve homojenden karmaşık ve farklılaşmış topluluklara dönüşen Batı Avrupa toplumlarının ekonomik, siyasal ve sosyal yaşamlarındaki karmaşık bir dizi gelişmeyi ifade etmektedir. Modernizm ile birlikte toplumun sosyal yapılarının dönüşümü yalnızca teknolojinin getirdiği maddi değişimlerle sınırlı kalmamış zorunlu olarak geleneksel dini otorite yapılarının ve bireyselliğin reddini içeren bilinç değişikliğini de meydana getirmiştir.²⁹

Modernizmin dine ve dini otorite kurumlarına yönelik daha ziyade eleştirel ve olumsuz bakış açısının temelinde onun dini insan ilerlemesi için bir engel ve tehlike olarak görmesi ve daima fiziki alanı ön plana çıkararak metafiziksel alanı dışlamasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda daima rasyonaliteye vurgu yapan modernite dini, insan hayatından çıkarmak ve onun bıraktığı boşluğu bilim ve teknikle doldurmaya çalışmaktadır.³⁰

Yirminci yüzyılın ilerleyen dönemlerine gelinmesiyle birlikte Din Bilimleri alanında dine yönelik çalışmalarda da klasik döneme nazaran birtakım değişimler olduğu görülmektedir. 1920-1930'lu yıllara gelindiğinde dinin kökenine ilişkin çalışmalardan ziyade dinin doğası ve işlevi ile ilgili olarak sosyal analiz çalışmaları başlamaktadır.³¹ Yine bu dönemdeki gelişmelerden biri olarak klasik dönemdeki "din" kavramının modern dönemde "dinler" şeklini aldığı söylenebilir. Kültürlerin birbirleriyle ve dünyayla etkileşime girmeye başladığı bu dönemde yaşanan değişimde

²³ Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 194.

²⁴ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Hasan İlhan, Altay Yayınları, Ankara 2014, 38-48.

²⁵ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2004, s. 30.

²⁶ Mustafa Alıcı, "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları", *Akra Uluslararası Kültür, Sanat, Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 5, 2017, s. 35-36.

²⁷ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018, s. 14-16.

²⁸ Şekerci, *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-*, s. 22-33.

²⁹ Donald Wiebe, "Modernism", Ed. Willi Braun, Russell T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York 2000, s. 353-354.

³⁰ Alıcı, "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları", s. 38.

³¹ Styers, "Classical Anthropological Theories of Religion", s. 324.

Avrupa dilleri dışındaki dillerin gelişmesi, dini metinlerin çevirisi ve basımı kısaca veri patlamasının önemli etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında misyonerler, sömürgeci güçler ve gezginlerin etnografik tanımlamalara ve dolayısıyla başka kültürlerdeki dini inançları tanımaya katkısı da yadsınamayacak derecededir. Bu doğrultuda farklı kültürlerin keşfi modern dönem Din Bilimleri araştırmalarında kullanılacak yöntem sorununu da beraberinde getirmiştir. Bir dini incelerken içerden (dini ikrar) mi dışardan (nötr kalma) mı olunmalı? Dinden ve teolojiden arındırılmış tarafsız bir din çalışması mümkün mü? şeklindeki sorular modern dönemde Din Bilimlerindeki yöntem arayışlarını yansıtmaktadır.³²

Bu dönemde yaşayan Polonyalı antropolog Bronislaw Malinowski (ö. 1942) de ortaya koyduğu din teorisi ile bu dönemde etkili olmuş isimlerden birisidir. Malinowski'yi önceki antropologlardan farklı kılan özelliği fenomenolojinin "empati" metoduna coşkuyla sarılarak araştırmalarını "katılımcı gözlemci" olarak sürdürmesidir.³³

Malinowski'ye göre dinin kaynağı insanın bireysel tecrübelerine dayanmaktadır. Zira Malinowski'ye göre ilkel insan, ne birçokları tarafından aktarılan vahşi yapıda, düşsel inançlara sahip bir karakterde ne de Fransız antropolog Levy Bruhl (ö. 1939)'un ileri sürdüğü gibi her şeyi mistik olarak algılayan bir durumda değildir. Ona göre ilkel insan, çevresini gözleme ve düşünsel becerileri gelişmiş, etrafındaki şeyleri pratik amaçlar için işe yarar hale getirebilecek şekilde bilgiye sahiptir. Yaşanılan tecrübeler içerisinde özellikle ölüm olayının yarattığı korku ve yok oluş duygusunun yanında Tanrı'yla bir araya gelmek için duyulan şiddetli arzu ön plana çıkmaktadır. Ölümsüzlük isteğine sahip bir varlığa ölümün verdiği korku karşısında din, krizden kurtarıcı bir yol ve insanın hayatta kalma mücadelesinde temel silah işlevine sahiptir. Zira din, ölümle yok oluş düşüncesinin yerine insana ebedi bir manevi hayat sunmakta ve bu da daima kendini koruma içgüdüsüne sahip insan için hayatı katlanabilir kılmaktadır.³⁴

Dinin kaynağına yönelik bu çıkarımlarda bulunan Malinowski için dinin kökeninden ziyade onun psikolojik ve sosyolojik fonksiyonları önemlidir. Buna göre din, bireysel açıdan tüm değerli zihinsel tutumları tesis etme, düzeltme ve geliştirme işlevlerinin yanında toplumsal açıdan ahlaki normların hayatiyetini sürdüren ve rütüeller yoluyla toplumda birliği sağlayan önemli bir kurumdur.³⁵

Modern dönemin önde gelen Din Bilimcilerinden bir diğeri Amerikalı kültür antropoloğu olan Clifford Geertz (ö. 2006)'dir. Kendinden önceki birçok antropoloğun kavramsal çerçevesinden beslenmiş -sözleşmiş Durkheim, Max Weber (ö. 1920), Malinowski- Geertz, nihayetinde Durkheim'in sembolik işlevselliği ve Weber'in anlam kaygısını birleştiren bir tanım ortaya koymuştur. Bu doğrultuda ona göre din, Tylor'un savunduğu gibi Tanrılara inanç açısından açıklanamayan, daha ziyade çözülmesi gereken sembolik bir sistemdir.³⁶ Dini oluşturan bu semboller, bir insanın hayat kalitesini, karakterini, ahlakını, ruh halini ve nihayetinde dünya görüşünü sentezlemede önemli fonksiyona sahiptir. Ayrıca bu semboller belirli bir yaşam tarzıyla özel bir metafizik alan arasındaki temel uyumu formüle etmektedir. Dolayısıyla Geertz'e göre dini sembollerin kendine özgü, eşsiz bir yapısı vardır.³⁷

Dini "kültürel semboller sistemi" olarak tanımlayan Geertz ilk olarak sembollerini tanımlama işine yönelmektedir. Ona göre dini semboller insanın varoluş amacına ve dünyaya yönelik anlamlı veriler sunmakta ve insanı güçlü kılıcı, motive edici etkisi bulunmaktadır. Sözleşmiş semboller dünyadaki anlaşılması zor görünen acı çekme, kötülük gibi durumları açıklamak için kavramsal çerçeve sunmaktadır.³⁸

İnsan hayatındaki bu fonksiyonlarına ilave olarak din, insanlar için ortak değerleri ifade eden ve bütünleştirici etkiye sahip olmasının yanında çatışmaların da en kolay çıkabileceği bir sistemdir. Bu şekilde genel bir tanımlamayla dini daha ziyade inanç boyutuna indirgeyerek genel bir tanım yapan Geertz, dinin uygulama boyutunu aynı düzeyde incelemediği gerekçesiyle eleştiriyeye tabi tutulmuştur.³⁹

Ancak "kültür" kavramını insanların yaşamlarını ifade eden ve yöneten bir semboller, anlamlar sistemi olarak yeniden yapılandırması ve kültürlerin yorumlamasına yönelik çalışmalarıyla Geertz, Amerikan kültürel antropolojisinde etkili olmuş bir isimdir. Nitekim onun bu başarısında kültürlere evrensel değerler ışığında "dışardan" bakmaktan ziyade onlara kendi sahip oldukları kategori açısından "içerden" incelemeyi savunmasının etkili olduğu

³² Wiebe, "Modernism", s. 354-363; Philip Arnold, "Religions, History of", Ed. Victor E. Taylor, Charles E. Winquist, *Encyclopedia of Postmodernism*, Routledge Publishing, London 2001, s. 333.

³³ Ivan Strenski, *Understanding Theories of Religion an Introduction*, Blackwell Publishing, Chichester 2015, s. 119.

³⁴ Bronislaw Malinowski, *Büyük, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabcacı Yayınları, İstanbul 1990, s. 23-40; Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 238-240.

³⁵ Malinowski, *Büyük, Bilim ve Din*, s. 49-54; Strenski, *Understanding Theories of Religion an Introduction*, s. 122.

³⁶ Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 496; Fiona Bowie, "Anthropology of Religion", Ed. Robert A. Segal, *Study of Religion*, Blackwell Publishing, United States of America 2006, s. 5.

³⁷ Michael Banton, *Anthropological Approaches to The Study of Religion*, Routledge Publishing, London, 2004, 3-4.

³⁸ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, United States of America 1973, s. 89-94; Jon P. Mitchell, "Defining Religion", Ed. Richard King, *Religion Theory Critique -Classical and Contemporary Approaches and Methodologies-*, Columbia University Press, New York 2017, s. 328.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, s. 503-506; Mitchell, "Defining Religion", s. 330-333.

söylenbilir.⁴⁰ Zira Geertz'e göre bir grup diğer bir gruptan ve bir kültür diğer bir kültürden farklıdır ve ayırt edici özellikleri vardır. Bunun için her bir kültür etnografik saha araştırması yapılarak içerden bir yaklaşımla ve kendi değerlerine göre değerlendirilmesi gerekir. Ona göre ancak bu şekilde gözlemlenebilen ritüellerin katılanlar açısından ne ifade ettiği hakkında yorum yapılabilir.⁴¹

Modern dönemin Dinler Tarihçilerinin önde gelen isimlerinden olan Mircea Eliade (ö. 1986), Dinler Tarihi'ne kazandırdığı arkaik insan, arketip, kutsal-profan ayrımı gibi özgün kavramlarla bu alana yön vermiş bir Din Bilimcisidir. Dine yönelik çalışmalarına klasik dönemdeki tartışmaları eleştirerek başlayan ve din olgusunun ne animizm ne de totemizme indirgenemeyecek olduğunu ileri süren Eliade'ye göre dinin kaynağı sorusu artık modern dönemin araştırma sorunu değildir. Bu doğrultuda din olgusunu tanımının yapılabileceğini belirten Eliade'ye göre din, "gücün tecrübeleri (kratophanies), kutsalın tecrübeleri (hierophanies) ve ilahların tecrübelerinden (theophanies) ibarettir."⁴²

Din tanımını Kutsal kavramı üzerine kuran ve bu kavramın İlahlardan daha geniş bir anlama sahip olduğunu ifade eden Eliade için Kutsal fikri "insan bilincinin tarihinde bir aşama değil bilincin yapısı içinde bir unsurdur."⁴³ Ona göre tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen her bir tecelli, Kutsalı tarif etmesi ve insandaki sezgisi açısından ortak olmakla birlikte insan bilincinde aldığı şekil açısından farklılık arz edebilmektedir. Ancak Kutsal fikri insan zihninde nasıl farklı şekil alırsa alsın din olgusu insanı tamamen farklı ve aşkın bir aleme yönlendirme ve onu hayatın her alanında hissetmeyi sağlaması yönüyle işlevsel bir karaktere sahiptir.⁴⁴

Dinin insan hayatındaki etkinliğinin arkaik insanı modern insandan ayıran başlıca özellik olarak gören Eliade'ye göre günlük hayatındaki eylemlerini kutsalla bağlantılı gören arkaik insanın gerçekleştirdiği tüm eylemler aşkın bir modele yöneliktir. Tanrıları taklit etmek için gösterilen bu yoğun çaba, arkaik halkların sahip olduğu daha derin bir arzunun bir parçasıdır. Bu eylemler yoluyla insan, Kutsalın dünyasını yansıtanın ötesinde bir anlamda varoluşunu anlamlandırma, Kutsala yakınlaşma ve nihayetinde Tanrılar arasında yaşamayı hedeflemektedir.⁴⁵ Bu doğrultuda insan yaşamındaki her eylemin dini bir manası olması dolayısıyla Eliade için insan olmak dinle ilişkili olmak demektir.⁴⁶

Sonuç olarak insan hayatını kutsal ve profan alan olarak iki kısma ayıran Eliade'ye göre dindar insanın kutsal içindeki yaşama arzusu aslında onun nesnel gerçeklik içinde yer alma, kişisel tecrübelerin sınırsız göreliliği içinde kalmama, bir yanılsama içinde değil de gerçek ve etkili bir dünyada yaşama arzusunu yansıtmaktadır.⁴⁷ Buna karşılık dindar olmayan modern insan ise aşkın olanı bir tarafa bırakarak tarihin tek öznesi olarak kendisini kabul eder. Kutsal, insanın özgürlüğünün önündeki en büyük engel olarak görüldüğü için modern insan dine ait her türlü unsurun içini boşaltmaya çalışmakta ve nihayetinde son Tanrıyı öldürmekle gerçek anlamda özgürlüğüne kavuşacağına inanmaktadır.⁴⁸

II. Dinin Postmodern Anlamı: Postmodern Maneviyat veya Dindarın İnancı

Modern çağa kıyasla kendisini tanımlayan ve her fırsatta o dönemin argümanlarına karşı çıkarak kendi metodolojik ajandasını oluşturmaya çalışan postmodernizm, Din Bilimleri alanında da etkisini hissettirmekte ve bir anlamda çalışılan konulara yön vermektedir. Hemen hemen hayatın her alanında yaşanan değişim ve dönüşüm, din alanında da meydana getirmekte ve dinlerin değerleri teolojiden ziyade antropolojik ve sosyo-kültürel açıdan ön plana çıkarılmaktadır.

Nesnel hakikatlerden ziyade dinin bireysel ve bilişsel yönüne vurgu yapan postmodernizm, geleneksel dindarlığın dini kurumlar ve kutsal metinlere yönelik algısını eleştirmekte ve dindeki beşeri unsurlara odaklanmaktadır. Bu durum ise dinin kurumsal, kolektif yönünden uzaklaşan dindar insan açısından oluşan boşluğu doldurmak maksadıyla yeni maneviyyat arayışlarına zemin hazırlamaktadır.⁴⁹

⁴⁰ Geertz, *The Interpretation of Cultures*, s. 14

⁴¹ Talal Asad, "Anthropological Conceptions of Religion: Reflections on Geertz", *Man*, C. 18, 1983, s. 250.

⁴² Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 32-44; Mustafa Alıcı, "Kutsalın Peşindeki Adam: Ölümünün 19. Yılında Mircea Eliade İçin Kısa Bir Rehber", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 24, 2005, s. 51-57.

⁴³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi -Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına-*, çev. Ali Berktaş, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 9.

⁴⁴ Alıcı, "Kutsalın Peşindeki Adam: Ölümünün 19. Yılında Mircea Eliade İçin Kısa Bir Rehber", s. 61-62.

⁴⁵ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 53-55; Daniel L. Pals, *Eight Theories of Religion*, Oxford University Press, New York 2006, s. 200-203.

⁴⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi -Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına-*, s. 9.

⁴⁷ Mircea Eliade, *The Sacred&The Profane-The Nature of Religion*, çev. Willard R. Trask, A Harvest Book, New York 1987, s. 28.

⁴⁸ Eliade, *The Sacred&The Profane-The Nature of Religion*, s. 202-203.

⁴⁹ Mustafa Alıcı, "Dindar Değil Maneviyyatçılım: Postmodern Din Bilimlerinde Maneviyyat-Dindarlık Tartışmaları", *Akra Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 6, 2018, s. 15-17.

Bu bölümde klasik ve modern dönemin din olgusuna yönelik eleştirel bir bakışı açısıyla yaklaşan ve dini alanda postmodern insanın dini kimliğini anlatmak için kendi ürettiği yeni kavramları kullanan postmodernizmin din olgusuna yaklaşımını ele alacağız. Bu doğrultuda ilk dönemlerden beri devam eden ve bir sorun olarak postmodern çağda da varlığını devam ettiren dini tanımlama meselesi, çağın önde gelen Din Bilimcilerinin din tanımlamaları ve dindar insanın problematiği başlıklarına yer verilecektir.

A. Post-Religionswissenschaft: Postmodern Din Bilimlerinde Bir Sorun Olarak Tanımlama

Tarihi süreç içerisinde her dönemde insanlığın hayatında önemli ve aktif bir yer edinen ve bu önemi dolayısıyla devamlı surette üzerine tanımlar yapılan anlaşılmalıya çalışılan din kavramı postmodern Din Bilimlerinin de başlıca temalarından birini teşkil etmektedir. Özellikle dini “tanımlama” hususu günümüzde de varlığını sürdürerek farklı boyutlar kazanan teori problemlerinden biridir. Postmodern Din Bilimcilerine göre dini tanımlama işi zor bir mesele olup şimdiye kadar yapılan tanımlamalar da kendi bağlamlarında tarihi, fenomenolojik ve antropolojik yeni problemlere yol açabilecek özelliktedir. Dolayısıyla her insan kesiminde farklı anlamlar kazanabilen din olgusunun herkes için geçerli bir tanımının yapılması ve bunun gerçek tanım olduğunun ispat edilmesinin mümkün olmadığı düşünülmektedir.⁵⁰

Kapsamlı bir tanım yapmak için doğaüstü bir güce atıf yapmadan yapılan tanımlamaların kavramın sınırlarını belirlemeyi zorlaştırdığının anlaşılması üzerine postmodern anlayış, tek ve ortak bir tanımdan ziyade kişi bazında çoklu ve çeşitli bireysel tanımlama faaliyetlerine kapı aralamaktadır. Modernizmin aksine postmodern yaklaşım tüm evrensel söylemlerin reddedilmesini, tektip fikirler yerine karmaşık ve çoklu fikirlerin hakim olmasını istemektedir.⁵¹ Zira postmodern düşünce, her sorunun tek bir cevabı olacağına karşı olmakla birlikte her sorunun birden çok cevabı olabileceğini ya da hiç doğru cevabı olamayacağı yaklaşımına sahiptir.⁵²

B. Post-Religio: Postmodern Din Tanımlamaları

Kelime olarak “modernizm sonrası veya ötesi”, “modernizm karşıtı” anlamlarını ifade eden postmodernizm, Aydınlanmanın evrensel rasyonel ilkelerine güvenin çöküşü sonucunda ortaya çıkan genel kültürel bir gelişmedir.⁵³ Modernizmin evrensellik, mutlak hakikat, nesnellik iddialarına kuşkuyla yaklaşan postmodernizm yerel, eklektik, çoklu gerçeklik ve görecelik kavramlarını ön plana çıkarmaktadır.⁵⁴

Postmodern düşünceye göre din, Tanrı fikri de dahil olmak üzere insanın inşa ettiği bir sistemdir. Dini tanımlama ve anlamlandırmaya önem veren Din Bilimcisi için insanın varoluşuna ilişkin sebepler sunması, insanın psikolojik ve sosyolojik sorunlarına hazır çözümler sağlaması, davranış ve fikirleri etkilemesi gibi birçok fonksiyona sahip olan din, temel insan problemlerine cevap vermesi dolayısıyla dindarın hayatında varlığını devam ettirmektedir. Zira postmodern anlayışta geçerli veya geçersiz oluştan ziyade dindarın hayatındaki pragmatik bağlamda dini unsurlar anlamlı hale gelmektedir.⁵⁵

Eliade sonrası dönemde Din Bilimleri alanında etkili olan ve din kavramına yönelik metodolojik eleştirel yapma konusunda kendinden sonraki bilim adamlarını etkileyen Kanadalı Din Bilimcisi Wilfred C. Smith (ö. 2000), ortaya konulan özcü teorileri eleştirerek dinin rasyonel bir tanımını yapmanın mümkün olamayacağını ileri sürmektedir. Daha çok din kavramının akademik alandaki rolüne, işe yararlılığına vurgu yapan Smith'e göre dikkat çekici olan nokta bu kavram üzerindeki yoğunlaşmanın arttığı dönemin dinin uygulama alanındaki etkinliğinin azaldığı veya bir anlamda dindarlığın zayıfladığı dönem olmasıdır.⁵⁶

Farklı bir bakış açısıyla kavramın kendisini dinarlığın önünde bir engel olarak gören Smith, din kavramının yerine alternatif isimler bulma çabasındadır. Ona göre her dönemde farklı anlamlar kazanan bu kavram inanan kişi için aşkın boyuttan ziyade doktrinel boyutu, din araştırmacısı açısından ise kurumsal dış boyutu ifade etmeye daha uygundur. Dinlerin oluşumu ve gelişiminde beşer rolüne dikkat çekmek isteyen Smith, bu doğrultuda dinler yerine

---

⁵⁰ Mustafa Alıcı, “Dinler Tarihinde Çağdaş Metodolojik Problemler”, Haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi-II*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 1306-1308.

⁵¹ Johannes C. Wolfart, “Postmodernism”, Ed. Willi Braun, Russell T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York 2000, s. 380-385; Alıcı, “Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları”, s. 37.

⁵² Seyfettin Aslan, Abdullah Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2001, s. 101.

⁵³ Wolfart, “Postmodernism”, s. 381.

⁵⁴ Alıcı, “Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları”, s. 42-43.

⁵⁵ Raymond Firth, “An Anthropological Approach to the Study of Religion”, Ed. Russell T. McCutcheon, *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion*, The Bath Press, New York 2005, s. 121.

⁵⁶ Wilfred C. Smith, *The Meaning and the End of Religion*, Mentor Books Publishing, New York 1964, s. 208.

“birikimsel gelenek” tabirini kullanırken din kavramını ise daha bireysel insanî tutum olan “iman” ile karşılamaktadır.⁵⁷

Bu anlamda din kavramının postmodern insanın dini durumunu ifade etmede yetersiz olduğunu ileri süren Smith, insanlığın bu kavram olmadan da tarih boyunca inancını ifade eden başka kavramlarla -sözgelişi iman, saygı, huşu- iyi bir dindar profili çizebildiğini savunmaktadır. Sözü edilen kavramlara nazaran daha somut gerçeklikleri ifade eden din kavramı Smith’e göre dindarlaştırmaya katkıda bulunmadığı gibi son dönemde yapılan çalışmaların kendisine olumsuz baktığı bir kavram olmuştur.⁵⁸

Bu dönemde fikirleriyle kendinden sonraki Din Bilimcilerini etkileyen bir başka önemli isim olan Amerikalı Dinler Tarihçi Jonathan Z. Smith (ö. 2017)’e göre ise uzun bir tarihe sahip olan din kavramının etimolojisi kesin değildir. Bağlamak, tekrar okumak ve ölçülü olmak gibi anlamlarını ifade eden kelime köklerinden geldiği kabul edilen din-dindar kavramları ona göre ritüellerin dikkatli bir şekilde yerine getirilmesinden bahseden külte dair kavramlardır. Din kavramının etimolojisine bu şekilde kuşkucu bakan ve dine analitik bir bakış açısıyla yaklaşan Smith’e göre din hakkında yapılan tanımlamalar bir kere yapıp tüm zamanları kapsayacak niteliğe sahip değildir.⁵⁹ Ona göre din, kavram olarak “bilim adamının akademik çalışmasının ürünüdür” ve din olgusunun tanımını yapabilecek onu tam olarak karşılayacak mutlak bir veri asla yoktur. Bunun yerine Dinler Tarihçi kendi analitik amaçları uğruna, mukayese ve genelleştirmeye dayalı tahayyül edici eylemlerde bulunarak tanım yapabilir ve onu bilim alemine sunabilir. Bu yüzden ona göre din, tanım olarak icat edilmiş bir şeydir. Dolayısıyla ona göre dine ilişkin tanımlamalar da onlarındır ve akademi dışında dinin varlığı yoktur.⁶⁰

Jonathan Z. Smith gibi analitik yaklaşımı benimseyen ve Din Bilimleri alanında son dönemde etkin olan bilim adamlarından biri ise Amerikalı Russell T. McCutcheon (d. 1961)’dir. Klasik dönemden itibaren ortaya konan din tanımlamalarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan Russell’a göre Tylor ve Frazer’in entellektüalist (akıl süzgecinden geçmiş, zekaya dayandırılan) din tanımlarında din ve bilim arasında ortaya konulan zıtlık Aydınlanmanın dogma ve rasyonelite, arasındaki zıtlığa kısmen rehberlik etmektedir. Dini tanımlamaya yönelik erken dönem çabaların siyasi programın izlerini taşıdığını belirten Russell, Aydınlanmanın daha sonra düşünürler tarafından teorileştirilmeye çalışılacak din diye bir oluşumu yaratmasından dolayı dini modernitenin özellikle Aydınlanmanın söylemsel icadı olabileceğini ifade etmektedir.⁶¹

Russell’a göre dinin ne olduğuna ilişkin tutarsızlık arz eden örnekler aslında onunla doğrudan ilgili bir başka endişeyi ortaya çıkarmaktadır: *tanımı tanımlama sorunu*. Din Bilimleri alanında tanımlama konusu genel teoriler ile geniş ölçüde örtüşmekte ve birbirinden tamamıyla ayrılması mümkün görünmemektedir. Bunun için tanımın teorik çerçevesini belirleme önemli bir problem oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ona göre tanımlama, akademik bir eylem olarak din, ritüel, mit, kurban gibi kategorileri - Jonathan Z. Smith’in deyimiyle- “icat” eden veya onları teorik modeller kurmak için kullanan ve beşeri davranışlara göre bu modellerin haritasını çıkaran teorik çabadır.⁶²

Dinin ne olduğuna dair hiçbir ifadenin dinin ne yaptığı, nereden geldiği ve nasıl çalıştığını açıklamaktan geri durmayacağını ileri süren Russell’a göre dinin tanımını yapmak bir anlamda onun sabit sınırlarını belirlemektir. Bu doğrultuda sınırları belirlemek örtük anlamlardan ziyade onun karakteristiği hakkında daha açık bir din tanımı sunulmasına yardımcı olacaktır. Ancak ona göre akıldan çıkarılmaması gereken nokta her bir din tanımının bazı teorik sonuçlar beraberinde getireceğidir. Zira dinin teorileştirilmesi için her bir çaba eşzamanlı olarak kavramın ilk etapta tanımlanma şekliyle tamamen bağlantılıdır.⁶³

Yapılan din tanımlarının bir anlamda modern politik koşulları yansıttığını belirten Russell, özellikle dini “sui generis” şeklinde tanımlayan ve hayatı kutsal ve profan olarak ayırıp dini, dinî olmayan unsurlarla tanımlamanın mümkün olmadığını söyleyen Eliade’nin tanımını eleştirerek kutsal-profana ayırımı reddetmektedir. Ayrıca Russell, dinin politika ve tarihten bağımsız ele alınamayacağını ifade etmesiyle yönüyle de Eliade’den ayrılmaktadır. Din tanımında dinin bir beşer icadı olduğunu söyleyen Jonathan Z. Smith’e yaklaşan Russell’a göre din, postmodern dünyada pozitif değer iddialarının bireyselleştirilmesini sağlamak amacıyla özel alana çekilmiştir.⁶⁴ Bununla birlikte o

⁵⁷ Wilfred C. Smith, *Faith and Belief: The Difference Between Them*, Princeton University Press, New Jersey 1979, s. 12; “Mehmet Şükrü Özkan, “Din Kavramına Eleştirel Yaklaşım: Wilfred Cantwell Smith Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 30, 2016, s. 435-439.

⁵⁸ Smith, *The Meaning and the End of Religion*, s. 51-52.

⁵⁹ Jonathan Z. Smith, *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago 1982, s. XI.

⁶⁰ Jonathan Z. Smith, “Religion, Religions, Religious”, Ed. Mark C. Tylor, *Critical Terms for Religious Studies*, The University of Chicago Press, London 1998, s. 269-281.

⁶¹ William Arnal, Russel T. McCutcheon, *The Sacred is The Profane*, Oxford University Press, New York 2013, s. 19-20.

⁶² Arnal, McCutcheon, *The Sacred is The Profane*, s. 18; William E. Arnal, “Definition”, Ed. Willi Braun, Russell T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York 2000, s. 22.

⁶³ Arnal, “Definition”, s. 22.

⁶⁴ Arnal, McCutcheon, *The Sacred is The Profane*, s.22, 57-58.

postmodern Batı'da dinin tekrar tekrar üretildiğini, din kategorisi yaratmanın ve tanımlamanın sosyo-politik işlevinin sürekli etkin olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre din kavramı hakkındaki mevcut tartışmalar görüldüğü kadar masum değildir.⁶⁵

Sonuç olarak postmodern kültür ve din alanında yaşanan dönüşümler geleneksel dini sistemlerin rolünü azaltmanın yanında kutsal alan-profan alan şeklindeki sosyo-kültürel bölünmeyi ortadan kaldırmaktadır. Bunun sonucunda ise din, sekülerleşme, bireyselleşme, çoğulculuk ve tüketimciliğin etkisine maruz kalmaktadır.⁶⁶

C. Postmodern Dindarın Problematığı

İnsana hayatın her alanında ihtiyaçlar ve fırsatlar yaratan küreselleşen postmodern dünya din alanında da insan için birtakım sorular, arayışlar ve problemler meydana getirmektedir. Genel olarak zikretmek gerekirse postmodern dindar insan için başlıca meseleler olarak “din ve dini olana karşı tutum”, “dindarlıktan maneviyata yönelim”, “bireyselleşme”, “teolojiden antropolojiye kayış” ve “bütünlükten ziyade parçalanmışlık düşüncesi” sayılabilir.

Postmodern insanın karşılaştığı en temel problemlerden biri, din ve dini olana karşı tutum ile dinin insan hayatındaki konumu meselesidir. Postmodern çağda dindar, klasik dönemdeki toplu ritüellerin ayrılmaz parçası olduğu toplumun dışına çıkmak suretiyle dini bireysel olarak iç dünyasında yaşamaya meyilli hale gelmiştir. Dinin paylaşılan bir hayat tarzı olmaktan ziyade bireyselleşmiş bir davranış kodunu temsil ettiği bu dönemde kamusal alanın dışına itilen din, dindar açısından da özel alana hapsedilmiş, bireye özgü bir mesele olarak seçebileceği veya reddedebileceği bağımsız bir kategori haline gelmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla postmodern insan için tüm hayatı kapsayan bir dini yaşamdan ziyade öznel hayat maneviyatçılığı daha çekici görünmektedir.⁶⁸

Bu anlayışın bir yansıması olarak bireyselleşen dindar artık diğer insanlardan farklı olmak, tercihleriyle var olmak ve dini eğilimleriyle çağın popüler araçlarını ortak bir düzlemde buluşturma arzusuyla hareket etmektedir. Bunun neticesinde ise dinselikle yaygınlaşırken dindarlığın yüzeysel kaldığı veya görünür olmaktan ziyade iç aleme saklandığı söylenebilir.⁶⁹ Bir başka ifadeyle dinden ve dini olan şeylerden uzak kalmak istemeyen ancak buna karşın ilgisiz, egoist ve kayıtsız bir tavır sergileyen postmodern insanın daha ziyade “maneviyatçı” bir kimliğe büründüğü dikkat çekmektedir.⁷⁰ Zira postmodern dünyada hayatın her alanına yansıyan hızlı değişim ve makineleşme insanda bir maneviyat boşluğu yaratmaktadır. Bu da postmodern insanı yeni bir dini kimlik ve kutsallık arayışına sürüklemektedir.⁷¹

Postmodern insanın dine yönelik tutumuyla bağlantılı bir diğer mesele ise dinin insan hayatındaki konumu meselesidir. Tarihsel süreç boyunca insan hayatındaki konumu açısından bakıldığında klasik dönemde “hayatın temeli, öznesi” olan dinin modern dönemde “nesne” ve postmodern dönemde “meta” haline dönüştüğü yorumları yapılabilmektedir. Özellikle tüketim kültürünün etkili olduğu postmodern dönemde din de insanın elinde bir meta gibi adeta tüketim aracına dönüşebilmektedir. Postmodern tüketimi meşrulaştırma çabası içinde dindar birey, yaşam tarzı doğrultusunda dini söylemleri revize etmeye çalışmaktadır. Bu da seküler bağlama vurgu yapan postmodernizm çağında dinin insan hayatında çeşitli durumlarda etkili olmakla birlikte genel manada belirleyiciliğinin azalmakta olduğuna işaret etmektedir.⁷²

Dinin ve dolayısıyla dindarlığın insan hayatında etkisinin azalmasıyla postmodern insan din ve dinî olandan ziyade “ben” merkezli maneviyata yönelmektedir. Geniş kullanımıyla maneviyatçılık, büyük ölçüde dinden ayrılmış, küresel anlamda kirliliğin, stresin arttığı ve aynı düzlemde insanların ruhsal dünyalarının çökmeye başladığı küreselleşen dünyada insanın ahlak ve norm arayışını ifade etmektedir.⁷³ Daha özel anlamda ise bir dogmaya kör bir inanç ile tezat olarak içsel Tanrı deneyimini vurgulayan dine yönelik tutum olarak tanımlanabilir. Son dönemlerde “mistik/doğrudan deneyim”, “kişisel din”, “içsel bir anlam arayışı” gibi terimlerde ifade edilen maneviyat, tanımların

⁶⁵ Arnal, McCutcheon, *The Sacred is The Profane*, s.22; Russell McCutcheon, *Manufacturing Religion -The Discourse on Sui Generis Religion and The Politics of Nostalgia-*, Oxford University Press, New York 1997, s. 38, 127.

⁶⁶ Alıcı, “Dindar Değil Maneviyatçılım: Postmodern Din Bilimlerinde Maneviyat-Dindarlık Tartışmaları”, s. 14.

⁶⁷ Sare Levin Atalay, “Bir Batı İcadı Olarak Din: Religion Kavramının Modern Batı'da İnşası”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. 6, 2016, s. 35.

⁶⁸ Antoon Geels, “Glocal Spirituality for a Brave New World”, Ed. Tore Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland 2009, s. 10.

⁶⁹ Abdullah Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, *Journal of Islamic Research*, C. 28, 2017, s. 277.

⁷⁰ Alıcı, “Dindar Değil Maneviyatçılım: Postmodern Din Bilimlerinde Maneviyat-Dindarlık Tartışmaları”, s. 18.

⁷¹ Mustafa Arslan, “Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, s. 59.

⁷² Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 86; Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, s. 278.

⁷³ Nils G. Holm, “Mysticism and Spirituality”, Ed. Tore Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland 2009, s. 61.

da işaret ettiği üzere “bağlılık” ve “birlik”, “Tanrı ile ilişki”, “doğa ile bağ”, “dua”, “meditasyon” ve “kendini aşma” gibi terimlerle yakından ilişkilidir.⁷⁴

Bahsedilen terimler içerisinde maneviyatın özellikle mistisizm ile yakın bağı olduğu kabul edilmektedir. Manevi tecrübeyi esas almaları dolayısıyla ortak özelliğe sahip olan maneviyat ve mistisizm/tasavvuf son dönemlerde daha çok birlikte anılmaya başlayan kavramlardır. Bu yakınlaşmada bireysel tecrübenin yanında postmodern maneviyatın geleneksel tasavvufun önemli parçası olan panenteistik bir Tanrı görüşünü paylaşmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda geleneksel dinlerdeki aşkın Tanrı figürünün yerine postmodern dönemde hem aşkın hem içkin olarak tayin edilen baskın mistik ve panenteistik bir bakış açısına ilginin arttığı gözlemlenmektedir.⁷⁵

Dini alanda kişisel deneyimi ön plana çıkaran postmodern anlayışın etkisiyle hızlı bir şekilde ilerleyen “bireyselleşme” durumu dindar insan açısından birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Buna göre postmodern birey, “ben” odaklı, özgür, bağımsız bir biçimde kendine herhangi bir ölçü ve sınır koymayan, kendi yaşamına müdahaleyi sevmeyerek kendisi yön vermeye çalışan bir karakterdedir. Bununla birlikte topluma aidiyet duygusu zayıflayan, anlık arzular peşinde olup hiçbir şeyle tatmin olmayan ve kendi kendine yetebilme düşüncesine sahip insanın bu durumu zamanla Tanrı ile bağların kopmasına ve dünyevileşmenin had safhalara ulaşmasına sebep olmaktadır. Bunun ileri safhasında ise kendisini her şeyin ölçüsü, belirleyicisi olarak gören postmodern insan için artık Kutsal olmayan bir hayat ortaya çıkmaktadır.⁷⁶

Bireyselleşme olgusunun postmodern insanda ortaya çıkardığı bir diğer mesele teolojiden antropolojik boyuta kayış durumudur. Dini dogmalardan ziyade öznel deneyime ve hiyerarşiden ziyade eşitlikçi anlayışa önem veren postmodern anlayış teolojiden uzaklaşmaktadır. Bunun neticesinde bireysel gelişime verilen önem yerini benliğin kutsallaştırılmasına bırakmaktadır.⁷⁷

Postmodern dönemde dindarın yaşadığı bir diğer sorun ise *modern dönemdeki bütünlükçü yapıya karşı postmodern düşüncenin parçalanmışlığı, düzensizliği ve belirsizliği savunmasının birey üzerinde yarattığı bölünmüşlük ve çatışma hissidir.*⁷⁸ Hayatın her alanında olduğu gibi dini alanda da etkili olan bu yaklaşıma göre tek bir hakikat yoktur onun yerine parçalanmış hakikat düşüncesi vardır veya evrensel hakikat diye bir şey de yoktur. Buna ilave olarak postmodern düşünce dini alana ait olan ve modern dönemde aklın sınırları dışına itilen ontolojik aşkınlık konusunu da yeniden ele almamaktadır. Bunun yerine o insanlık için sürekli değişen bir gerçeklik sunmaktadır.⁷⁹ Bu şekilde hakikati kişi bazında göreceli hale getiren ve doğrulara kuşkuyla yaklaşan postmodernizm dine ve hakikate yönelik bu tavrıyla dindar insanın zihnini belirsizliklere ve ikilemlere sokarak bulanıklaştırmaktadır.⁸⁰

SONUÇ

Genel olarak bakıldığında insanlığın ilk dönemlerinden itibaren zihni meşgul eden din olgusuna yönelik Din Bilimleri alanında farklılık arz eden din tanımlamalarının insanlığın toplumsal yapısı, psikolojik ve bilişsel durumlarıyla ilişkilendirilen bir husus olduğu söylenebilmektedir.

Klasik dönemde daha ziyade korku, endişe, merak gibi insanın psikolojik-bilişsel yönüyle ilişkilendirilen dinin kökeni, Durkheim ile toplumsal boyut kazanmış ve bu durum, sonraki dönemi de etkilemiştir. Nitekim yirminci yüzyıla gelindiğinde klasik dönemdeki dinin kökenine yönelik yaklaşımların gerilediği ve dinin köken sorununun yerine dinin ve dindarın doğası ile dinin işlevselliği konularına yönelmeler olduğu görülmektedir.

Ayrıca klasik dönemin masa başı antropologları olarak tabir edilen Din Bilimcilerinin genelleme yaparak ortaya koyduğu din tanımlamalarının yeterli olmadığını düşünen modern dönem Din Bilimcileri, bir anlamda

⁷⁴ Dominika Motak, “Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism”, Ed. Tore Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland 2009, s. 133.

⁷⁵ Geels, “Glocal Spirituality for a Brave New World”, s. 10.

⁷⁶ Mustafa Tekin, “Postmodernizmin Din Sorunu”, *Milal ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, s. 12-22.

⁷⁷ Geels, “Glocal Spirituality for a Brave New World”, s. 14.

⁷⁸ Nihal Yavuz, Yusuf Sinan Zavalı, “Postmodern Dönemde Kimliğin Belirleyicisi Olarak Tüketim (Tüketilmiş Kimlikler)”, *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2015, s. 132-140.

⁷⁹ Huston Smith, “Postmodernism’s Impact on the Study of Religion”, *Journal of the American Academy of Religion*, S. 4, 1990, s. 660.

⁸⁰ Tekin, “Postmodernizmin Din Sorunu”, s. 14-15.

modernizmin getirdiği evrensellik, pragmatizm, hümanizm gibi akımların etkisiyle dinin bireysel ve toplumsal alandaki fonksiyonunu ortaya çıkarmak maksadıyla alan araştırmalarına ağırlık vermiş ve sosyal analiz biçimleri geliştirmişlerdir.

Postmodern dönemde ise dine yönelik daha ziyade anlama ve anlamlandırma sorununun ele alındığı ve Din Bilimcilerinin bilişsel ve analitik tasniflere yöneldiği söylenebilir. Zira bu dönemdeki Din Bilimcilerine göre din, basit bir şekilde insanın İlahi vahye verdiği cevap veya bir yanılsama olarak anlaşılacak derecede inanç türleri, ritüeller, sembolik imgeler bakımından çok çeşitli bir yapıya sahiptir.

Sonuç olarak günümüz insanının dini kimliğini yansıtan postmodern dindar için dinin kökeni ve kültürlerarası ilişkiler öneme sahip olmayan hatta ilgi duyulamayan hususlardır. Zira postmodern insan için sekülerleştirilen ve bireyin özel alanına çekilen din ve dini olan her şey, insana sağladığı fayda ölçüsünde varlığını devam ettiren bir olgu konumundadır. Hayatın geneli açısından bakıldığında insan için Kutsal olan birçok şeyin çok hızlı bir şekilde profanlaştığı görülse de özel alanda manevi yönünün açıklığını hisseden insanın aşkın bir güce olan yönelimi varlığını devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

- A. Coşkun, *Din Antropolojisi*, Kesit Yayınları, İstanbul: 2014.
- A. E. Şekerci, *Aydınlanma ve Din -İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı-*, İnsan Yayınları, İstanbul: 2018.
- A. Geels, "Glocal Spirituality for a Brave New World", Ed. T. Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland: 2009.
- A. Lang, *The Making of Religion*, AMS Press, New York: 1909.
- A. Özbolat, "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık", *Journal of Islamic Research*, C. 28, ss. 265-278, 2017.
- B. Malinowski, *Büyük, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınları, İstanbul: 1990.
- B. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, İmge Kitabevi, Ankara: 2004.
- C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, United States of America: 1973.
- D. L. Pals, *Eight Theories of Religion*, Oxford University Press, New York: 2006.
- D. Motak, "Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism", Ed. T. Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland: 2009.
- D. Wiebe, "Modernism", Ed. W. Braun and R. T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York: 2000.
- E. Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Eskiye Yayınları, Ankara: 2011.
- F. Bowie, "Anthropology of Religion", Ed. R. A. Segal, *Study of Religion*, Blackwell Publishing, United States of America: 2006.
- H. Smith, "Postmodernism's Impact on the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion*, S. 4, ss. 653-670, 1990.
- I. Strenski, *Understanding Theories of Religion an Introduction*, Blackwell Publishing, Chichester: 2015.
- J. C. Wolfart, "Postmodernism", Ed. W. Braun and R. T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York: 2000.
- J. P. Mitchell, "Defining Religion", Ed. R. King, *Religion Theory Critique -Classical and Contemporary Approaches and Methodologies-*, Columbia University Press, New York: 2017.
- J. Waardenburg, *Classical Approaches to The Study of Religion*, Mouton the Hague Publishing, Paris: 1973.
- J. Z. Smith, "Religion, Religions, Religious", Ed. M. C. Tylor, *Critical Terms for Religious Studies*, The University of Chicago Press, London: 1998.
- J. Z. Smith, *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago: 1982.
- M. Alıcı, "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları", *Akra Uluslararası Kültür, Sanat, Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 5, ss. 35-49, 2017.
- M. Alıcı, "Dindar Değil Maneviyatçıyım: Postmodern Din Bilimlerinde Maneviyat-Dindarlık Tartışmaları", *Akra Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 6, ss. 11-20, 2018.

- M. Alıcı, "Dinler Tarihinde Çağdaş Metodolojik Problemler", Haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi-II*, Ensar Neşriyat, İstanbul: 2005.
- M. Alıcı, "Kutsalın Peşindeki Adam: Ölümünün 19. Yılında Mircea Eliade İçin Kısa Bir Rehber", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 24, ss. 51-74, 2005.
- M. Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, İz Yayıncılık, İstanbul: 2011.
- M. Alıcı, *Evrimsel Politeizm Devrimci Monoteizm (Erken Kültürde Yüce Tanrı Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar)*, Rağbet Yayınları, İstanbul: 2013.
- M. Arslan, "Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, ss. 55-72, 2015.
- M. Banton, *Anthropological Approaches to The Study of Religion*, Routledge Publishing, London: 2004.
- M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul: 2014.
- M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi -Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına-*, çev. Ali Berktaş, Alfa Yayıncılık, İstanbul: 2017.
- M. Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya: 2004.
- M. Eliade, *The Sacred&The Profane-The Nature of Religion*, çev. Willard R. Trask, A Harvest Book, New York: 1987.
- M. Lambek, "What is 'Religion' for Anthropology? And What Has Anthropology Brought to Religion?", Ed. J. Boddy and M. Lambek, *A Companion to the Anthropology of Religion*, Wiley Blackwell Publishing, United States of America: 2013.
- M. Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion*, New York: 1910.
- M. Müller, *Natural Religion-Part I*, Londra: 1888.
- M. Ş. Özkan, "Din Kavramına Eleştirel Yaklaşım: Wilfred Cantwell Smith Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 30, ss. 429-448, 2016.
- M. Tekin, "Postmodernizmin Din Sorunu", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, ss. 7-24, 2015.
- N. G. Holm, "Mysticism and Spirituality", Ed. T. Ahback, *Postmodern Spirituality*, Donner Institute Publishing, Finland: 2009.
- N. Yavuz ve Y. S. Zavalısız, "Postmodern Dönemde Kimliğin Belirleyicisi Olarak Tüketim (Tüketilmiş Kimlikler)", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, ss. 126-152, 2015.
- P. Arnold, "Religions, History of", Ed. V. E. Taylor and C. E. Winquist, *Encyclopedia of Postmodernism*, Routledge Publishing, London: 2001.
- R. Firth, "An Anthropological Approach to the Study of Religion", Ed. R. T. McCutcheon, *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion*, The Bath Press, New York: 2005.
- R. McCutcheon, *Manufacturing Religion -The Discourse on Sui Generis Religion and The Politics of Nostalgia-*, Oxford University Press, New York: 1997.
- R. R. Marett, *The Threshold of Religion*, Methuen Publishing, London: 1909.
- R. Styers, "Classical Anthropological Theories of Religion", Ed. R. King, *Religion Theory Critique -Classical and Contemporary Approaches and Methodologies-*, Columbia University Press, New York: 2017.
- S. Aslan ve A. Yılmaz, "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, ss. 93-108, 2001.
- S. Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Hasan İlhan, Altay Yayınları, Ankara: 2014.
- S. Guthrie, "Anthropological Theories of Religion", Ed. M. Martin, *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, London: 2006.
- S. L. Atalay, "Bir Batı İcadı Olarak Din: Religion Kavramının Modern Batı'da İnşası", *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. 6, ss. 27-47, 2016.
- T. Asad, "Anthropological Conceptions of Religion: Reflections on Geertz", *Man*, C. 18, ss. 237-259, 1983.
- T. Atay, *Din Hayattan Çıkar*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2017.
- W. Arnal and R. T. McCutcheon, *The Sacred is The Profane*, Oxford University Press, New York: 2013.
- W. C. Smith, *Faith and Belief: The Difference Between Them*, Princeton University Press, New Jersey: 1979.
- W. C. Smith, *The Meaning and the End of Religion*, Mentor Books Publishing, New York: 1964.
- W. E. Arnal, "Definition", Ed. W. Braun and R. T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, Cassell Publishing, New York: 2000.